

HAJDU PÉTER

**NARRATÍV ÉS RETORIKAI STRATÉGIÁK
MIKSZÁTH IRODALOMTÖRTÉNETI SZÖVEGEIBEN**

Az irodalomtörténet-írás kapcsán azért vetődhet fel különösen a narráció és a retorika viszonyának problémája, mert a szöveg egyfelől történetet kíván mondani (bármilyen értelemben legyen is történet az irodalom története), másfelől rendelkeznie kell argumentatív struktúrákkal is, hiszen meg akar győzni valamiről. Történetmondás és meggyőzés viszonya többféleképpen alakulhat az irodalomtörténetben. A műfaj nagy, reprezentatív darabjainál, amelyek egy-egy nemzeti irodalom teljes történetét mesélik el, gyakori, hogy az elméleti-értékelő bevezető rész után, amely leírja az adott nemzeti irodalom jellegét, illetve méltatja teljesítményeit, a nyomon következő narratív részletek (egy-egy alkotói portré) exemplumok sorozatául szolgálnak. Leggyakoribb formájában az irodalomtörténet afféle portrésorozat, de az egyes portréknak is lehetnek nem narratív, érvelő részei. Minthogy az irodalomtörténeteknek alapvető szerepük van a kanonizációs gyakorlatban, az értékelés retorikus diskurzusa lényeginek tekinthető, de az értékelő passzusok is értelmezhetők narratológiai szempontból, például a kommentár narrációs módjának elméleti kategóriája segítségével. Mind a narráció, mind a retorika felől tekintve tehát az irodalomtörténeti szövegekre, kialakíthatunk olyan leírási eljárást, amely stabil hierarchikus alárendelési viszonyt tud kimutatni közöttük, csak az a kérdés, melyiket akarjuk a hierarchia csúcsára helyezni.

Irodalomtörténetnek azonban nem csak azt tekinthetjük, ami az egész vagy egy egész irodalom történetét meséli el. Magától értetődően lehet szó egy korszak vagy egy műfaj történetéről is, de ha már egyszer engedélyeztük a definícióban a szűkítést az elbeszélés tárgyának időbeli kiterjedését vagy szövegtípusát illetően, akkor miért ne lehetne irodalomtörténet, ami egyetlen szerzőt tárgyal (vagyis a klasszikus értelemben vett szerzői monográfia), vagy ami egy szerzőnek sem teljes életművét, hanem csak egy korszakát? És így eljuthatunk minimumként az egyetlen művet tárgyaló irodalomtörténethez is.¹ Én ilyen messzire azért nem kívánok menni, amikor a vizsgálandó példaanyagot kiválasztom. Mikszáth Kálmán bevezetőiről lesz szó, melyeket a Franklin Társulat által kiadott *Magyar regényírók képes kiadásának* köteteihez írt. Ezek az íróportrék összeolvashatók egy magyar regénytörténetté, már csak azért is, mert az irodalomtörténetek többnyire

¹ KÁLMÁN C. György, *Szempontok az irodalomtörténet-írás tanulmányozásához* = K. C. Gy., *Te rongyos (elm)élet*, Bp., Balassi, 1998, 12.

amúgy is írói portrészorozatként adják elő az irodalom történetét. Fel is vetődött az a gondolat, hogy egyenesen „Mikszáth irodalomtörténetének” lehetne nevezni ezt a szövegkorpuszt.² De olyan is volt, aki ezt azon az alapon tagadta, hogy a szövegekben viszonylag kevés szó esik magukról az irodalmi művekről, és sokkal több a szerzők személyes életrészéről.³ Meg kell azonban jegyezni, hogy ezen az alapon még a *Spenót* is könnyen kitéssékelhetnénk az irodalomtörténet kategóriájából.

A Franklin Társulat 1904-ben indította el ezt a valóban reprezentatív, hatvankötetes vállalkozást. Mikszáth nem az egyes kötetekhez, de még csak nem is az egyes regényekhez, hanem az egyes szerzőkhöz írt bevezetőket. Ez összesen huszonkilenc életrajzi vázlatot jelent, amihez a sorozat szempontjából hozzászámítható az a négy bevezető, amelyeket Mikszáth halála után Schöpflin Aladár írt. Bár felvetődött, hogy Mikszáth addig halogatta a legkellemetlenebb feladatokat, amíg végül sikerült teljesen kibújni alóluk (istenem, egyszer neki is lehetett szerencséje), és Eötvös József, Gyulai Pál, Gárdonyi Géza ezért maradt Schöpflinre.⁴ Mikszáth nyilvánvalóan nem akart életrajzi vázlatot és méltatást írni saját magáról, ezért nem volt bevezetője az 1907-ben megjelent 54. kötetnek, amely *A beszélő köntöst* és *A gavallérokat* tartalmazta. A kiadó azonban a sorozatot a szerkesztő halála után az ő művével kívánta zárni, és az 59–60. kötetbe, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* elé megíratta a bevezetőt Schöpflinnel, komikus módon ide is elhelyezve az első oldalra a minden Schöpflin-előszóhoz járó jegyzetet: „Mikszáth Kálmánnak, a vállalat szerkesztőjének elhunytá folytán ezt a bevezetőt Schöpflin Aladár írta.” A Mikszáth-bevezetők együtt kiadhatják a magyar regényírók többé-kevésbé teljes panorámáját még akkor is, ha a fent említett, jelentős szerzők kimaradtak, és a válogatásba eleve nem került be néhány fontosnak tűnő szerző a kortárs írók közül (Ambrus Zoltán, Kóbor Tamás, Molnár Ferenc), aminek alighanem szerzői jogi akadályai lehettek, hisz minél frissebb volt egy mű, a jogokat annál nehezebben engedte át egy kiadó a rivális cégnek.

A bevezetések valóban életrajzi vázlatok, személyes portrék, és ebből következőleg messzemenő hasonlóságot mutatnak Mikszáth utolsó évtizedének egyik legfontosabb kísérő műfajával, a nekrológgal. Ahogy megöregedett, egyre több barátját, ismerőst búcsúztatta el, főképp a Vasárnapi Újság lapjain, bár a nekrológírás korábban is az új-

² Ez a felvetés persze beleágyazódhat az explicit elutasításba is: „Egyet határozottan leszögezhetünk: ezekből az előszókból nem rajzolódik ki »Mikszáth irodalomtörténet«, ahogy Bisztray Gyula állítja abban a válogatásban, mely jórészt ezeket az előszavakat tartalmazza” – írja BRASSAI Zoltán: „...eltűnt évtizedek színes kavicsai...” = *Mikszáth emlékkönyv*, szerk. FÁBRI Anna, Horpács, Mikszáth Kiadó, 1997, 123. Megjegyzendő azonban, hogy az utalt válogatás 38 szövegéből csak 17 volt bevezető a regénysorozat kötetéhez, és ezt talán túlzás a jórész fogalmával leírni. Bisztray bevezetőjének címében is idézőjelben állt az irodalomtörténet szó, amely így nem az előszósorozat, hanem Mikszáth összes irodalmi, kritikai tárgyú publicisztikai írására vonatkozik, de ugyanazzal a fenntartással él, mint később Brassai, és igyekszik elhárítani a kisértést, hogy a különálló cikkeket egységes narratívává olvassa össze. (BISZTRAY Gyula, *Mikszáth Kálmán „irodalomtörténete”* = M. K., *Írói arcképek*, Bp., Művelt Nép, 1953, 5–34.)

³ BRASSAI, uo. Ő mintha kissé bizonytalan lenne abban a tekintetben, hogy megtudunk-e valamit az irodalomról ezekből a szövegekből, hiszen ugyanezen az oldalon azt írja: „sok mindent elárulhatnak Mikszáth irodalomszemléletéről”; míg két oldallal később leszögezi: „mint már említettem – nem Mikszáth irodalomfelfogását közvetítik az előszók.”

⁴ BRASSAI, *i. m.*, 126.

ságírói rutinfeladatok közé tartozott.⁵ Olyan mennyiségben írt nekrológokat, hogy a hagyatékát sajtó alá rendező Rubinyi Mózes *Az én halottaim* címmel két külön kötetbe csoportosította őket a „Hátrahagyott iratok” sorozatában, noha már a szerző életében megjelent „Jubileumi kiadás” *Az én kortársaim* című két kötete is számos nekrológot tartalmazott. Már maga a cím is nekrológra emlékeztet, hiszen mindig csak a nevet, valamint a születés és a halálozás dátumát tartalmazza. (Még élő szerzőknél az utóbbi elmarad, és csak az ürességbe nyúló kötőjel utal az életrajz sajnálatos befejezetlenségére, amely általában tényleg műfaji problémát okoz: „Herczeg Ferenc még él, róla még nem írok életrajzot” – így hangzik a *Pogányok* bevezetőjének első mondata.⁶) Szomorú, gyászos hangvétel ezekre az íróportrékra is gyakran jellemző – már csak azért is, mert többségük az életrajz szükségszerűségeinek engedve a főhős halálával zárja a narrációt –, de főleg a fiatalon elhunyt nagy tehetségek esetében, akiknek nem volt módjuk képességeiket igazán kibontakoztatni. Jelentős különbség viszont, hogy ezekben a szövegekben Mikszáthot nem a személyiség vagy a jellem megragadásának problémája izgatja, hanem a magyar írórsors, vagy másképpen fogalmazva a magyar író élet- és karrierlehetőségei. Ha tehát ezek a szövegek együtt irodalomtörténetet alkotnak, akkor annak olyan változatát hozzák létre, amely nem annyira az irodalmi formák, a kifejezési lehetőségek változására, mint inkább az irodalmi intézményrendszer és a finanszírozás működésére összpontosít. Az a fontos, hogyan lesz valaki író, miből él egy író, hogy milyen más tevékenységeket folytat az íráson kívül, illetve mit tesz az intézményrendszer fejlesztéséért.

Valószínűleg nem volna gyümölcsöző ezzel a közelítésmóddal szemben a korszerűség kérdését felvetni. Ha saját kora irodalomtörténet-írási szokásaihoz képest korszerűnek bizonyulna, és megfelelné a derék pozitivisták életrajzírási vagy az elkötelezett nemzeti ideologizálás követelményeinek, az valószínűleg nem töltené el osztatlan örömmel a mai olvasót. Ha viszont azt várnánk, hogy a mi jelenünk irodalomtörténet-írásához képest mutasson korszerű vonásokat, akkor igen nehéz feladat elé állítanánk magunkat: meg kéne mondanunk, milyen vonások jellemzik a mai irodalomtörténet-írást, amely sokak szerint válságban van, és mindenképpen nagyon széttartó tendenciákat mutat.⁷ Mindenestre kiemelhetők olyan pontok, ahol Mikszáth szempontjai hasonlítanak a manapság szokásos irodalomtudományos diskurzusok némelyikének szempontjaihoz.

Mikszáth nagyon gyakran foglalkozik a befogadás kérdésével, de az esetek többségében csak a siker–sikertelenség tengelye mentén, hiszen az írópálya érdekli, és erre a közönség reakciójának döntő befolyása van. Egy helyen azonban a jelentésképzést is az olvasók kompetenciájába utalja. Podmaniczky Frigyes legsikeresebb regényét, *Az alföldi vadászok tanyáját* Mikszáth szerint „olyan elemző és kiegészítő módon olvas[ta] a kö-

⁵ 1888-ban MIKSZÁTH a Pesti Hírlap nekrológirójának vallotta magát, aki néha előre is dolgozik: *Humoriztikus halottak* = MIKSZÁTH Kálmán *Összes művei*, kritikai kiadás (a továbbiakban: MKÖM), 76, 20.

⁶ MIKSZÁTH Kálmán, *Herczeg Ferenc 1863–* = HERCZEG Ferenc, *Pogányok*, Bp., Franklin Társulat, 1905 (Magyar Regényírók Képes Kiadása [a továbbiakban: MRKK], 55), V.

⁷ A jelenség leírásait illetően lásd a *Neohelicon* két tematikus számát (30[2003]/1, 7–136 és 30[2003]/2, 9–102, *Disputationes de historia litterarum scribenda I–II* címmel), valamint a VERES András szerkesztette tanulmánykötetet: *Az irodalomtörténet esélye*, Bp., Gondolat, 2004.

zönség, mint a Koránt szokták magyarázni a török papok – a saját tetszésük szerint.”⁸ Ez az olvasásmód, amely „a sorok közt kereste az olvasnivalót”, egyáltalán nem önkényes, noha az így megképződő jelentések függetlenek a szerzői szándéktól.⁹ Nemcsak arról van szó, hogy az alkotás folyamatának öntudatlan részében „akaratlanul” is a korhangulatot, illetve az ország szellemi vezetőinek reményeit, érzéseit „tükrözte vissza a tolla” (amit szintén érthetünk úgy, hogy az írás vagy a nyelv maga képez jelentéseket), hanem arról is, hogy az adott kulturális kontextusban az olvasók különösen aktív szerepre vállalkoznak. A szöveg természetesen mindenképp teret enged ennek az aktivitásnak, és az elszánt olvasó mindenképp találni fog jelentéseket. A regény tartalma ezért lehetett „olyan bánya, amiből mindenki áshatott ki valamit. Az isteni homályban, mely a gondolatok alatt van, s melyben szabadon lehet turkálni.” Az olvasói szabadságnak ez a kiemelése annál érdekesebb, mert terepuma az explicit gondolati tartalmakon túl kezdődik. Hangsúlyozni kell, hogy Mikszáth leírásában az így létrejövő, a szerzői szándéktól független, az olvasó tetszése szerinti jelentések egyáltalán nem belemagyarázások vagy félreértések. Épp ellenkezőleg: a könyv „olyan olvasmány lett, mely megérdemelte a szomjazók érdeklődését.” És éppen ezért kerül be a regény a könyvsorozatba, mert érdekesebb mint egy korhangulat kifejezője, márpedig ezt a korhangulatot az olvasásmód és az ezáltal képzett jelentések fejezték ki. Mikszáth e belátásokat egyáltalán nem általánosította: egy adott történelmi pillanat (a szabadságharc és a kiegyezés közti időszak) politikumra koncentráló olvasásmódját írja le így, de a (szükségképpen) kihagyásos írás és az értelmező és kiegészítő olvasás révén létrejövő műalkotás felértékelése mégis megkapó.¹⁰

A nemek kérdésére (a *gender* tematikára) egyaránt találunk utalásokat mind a közönség igényeit, mind a nőírók sajátos karrierlehetőségeit illetően. Amikor Vadnai Károlyról azt írja, hogy „a hatvanas években mint a »bakfisek írója« szerepel az irodalomban”, a kastélyok előkelő környezete, a csupa szép dolog, ami a szereplőket körülveszi, a „distingvált ízlés”, „előkelő felfogás”, a „finom erkölcsök” és ráadásul az állandó „édeskés csevegés” leginkább ehhez az olvasóközönséghez illik, rögtön hozzáteszi, hogy itt alapvetően társadalmi kényszerek működtek. A fiatal lányokat tudatosan terelték az ilyen ártalmatlan és decens olvasmányok felé: „És ez persze úgy is volt, mikor a guvernantok látták, hanem mikor nem látták, titokban mégis csak Jókait olvastak a bakfisek.”¹¹ Ennél

⁸ MIKSZÁTH Kálmán, *Báró Podmaniczky Frigyes 1824–* = PODMANICZKY Frigyes, *Az alföldi vadászok társasága*, Bp., Franklin Társulat, 1906 (MRKK 27), VII–VIII.

⁹ „Podmaniczky nem célzatosan írt így, nem szenzációt akart ő, nem gondolt ő arra, hogy a sorok közt utat hagyjon a sejtésnek...” (uo.).

¹⁰ Podmaniczky regényében egyébként hallatlanul erőteljes egy moralizáló-bölcseledő narrátor jelenléte, aki a szereplők minden mozdulatához általános érvényű (általában igen közhelyes) kommentárokat fűz; egy téma azonban teljesen hiányzik a narrátori diskurzusból, és ez a politika. Sehol egy szó sem esik az elmúlt szabadságharcról vagy az ország politikai helyzetéről. A mikszáthi magyarázat alapján az a következtetés adódik, hogy az olvasók akkor is képesek az őket éppen leginkább érdeklő szféráról olvasni, ha az adott szövegben arról szó sem esik. Mondjuk, ha azt kérdezik a silány szerelmi történet szereplőiről, mitől olyan rosszkedvű és céltalan mindegyikük, rögtön adhatnak egy politizáló választ.

¹¹ MIKSZÁTH Kálmán, *Vadnai Károly* = MIKSZÁTH Kálmán *Művei*, 15, *Tárcák, karcolatok (1869–1910)*, összeállította DOMOKOS Máttyás, Bp., Magyar Helikon, 1970 (a továbbiakban: DOMOKOS), 683. (Erre a kiad-

brutálisabb a női és a férfi közönség megkülönböztetése a Tolnai-esszében, amit csak azzal mentegethetünk, hogy itt Tolnai felfogását idézi-parafrazeálja: „stílusa kifejező, erőteljes, hatalmas. Olyan, mint az erős óbor. Limonádét nem árul. Maga mondja, hogy »nem ír az asszonyoknak és leányoknak, szeretetet őtőlük nem vár.« Tudás, mélység és látás jellemzi. Jellemei sötétek, de az esztétika törvényei szerint vannak megépítve. Humora keserű, szatírája nem ellenszenves, de végre a fanyar gyümölcsnek is vannak kedvelői, és jogosult, mert isten napjától támad.”¹² A nőknek tehát limonádé való, a férfiaknak óbor: olyasmi, amit egy sor pozitív kifejezés jellemez, mint a tudás, a mélység, erő, hatalom stb. A kétféle közönségnek szóló irodalmat Tolnai szavai írják le a két nem ellentétével, de Mikszáth ezt olyan spontán egyetértéssel idézi, mint magától értetődő és közismert igazságot. Könnyen lehet, hogy a szembeállításban van igazság (már csak a fentebb említett társadalmi kényszerek okán is), a probléma az értéktulajdonítással kapcsolatban jelentkezik. Itt viszont a gyümölcs-metaphora mégis elgondolkodtató. Az édes gyümölcsöket vélhetőleg sokkal többen szeretik, mint a fanyarokat. A szöveg mintha azt a vágyat igyekezne felkelteni az olvasóban, hogy csatlakozzon a kevesekhez, az értőkhöz, az ingyencekhez, akik a sötét mélységet kedvelik, és ez az előszó műfajában jogosult is. Ha már kellemetlen élmény Tolnait olvasni, az előszó azzal kárpótolja az embert, hogy igazán különlegesnek és nagyon férfiasnak érezheti magát, amiért neki ez a kellemetlenség tetszik. És tetszenie kell, hacsak nem akarja magát limonádékedvelő nőnek, a közönséges tömeg jellegtelen tagjának érezni.

Ez az utóbbi kijelentésem azonban, amely a Mikszáth-szöveg implikációin alapul, jelzi, hogy a közönséges olvasók, a limonádérajongók csoportja nem feltétlenül azonos a női olvasók csoportjával. Abból, hogy egyetlen nő sem szeretheti Tolnait, nem következik, hogy minden férfi szereti. Kérdés, hogy valójában hol jelöli ki a szöveg a narrátor pozícióját. Az előző bekezdés a következőképpen jellemezte Tolnai regényeit: „lassan indulnak, úgyszólván egy kopár hegyen kell magát átküzdenie az olvasónak, míg végre a cselekményhez jut. S ez a hegy nem cukorból van, mint a Dickensé, melynek túlsó oldalán az Eldorádó tárul ki, kietlen hitvány világ a Tolnaié. Mély keserűséggel tölt el a benne található bűnök és aljasságok miatt. Sehol egy oázis, egy nyugvópont, ahol a hánykódó lélek pihenést találna.” Ebben a szembeállításban a pozitív értékek nem Tolnaihoz, hanem Dickenshez rendelődnek hozzá, és bár itt is felkínálja a szöveg azt az olvasói pozíciót, hogy büszkén utasítsuk el a könnyűt, az édeset, a bőségeset, és válasszuk a nehezet, a keserűt, a szenvedést (mintegy Héraklész válaszutján az erényt), ez a választás egyáltalán nem kényszerítő. Könnyű ezt az ajánlatot elhárítani, és úgy dönteni, mégis Dickens a jobbik író (mint egyébként tudjuk, Mikszáth kedvencéről van szó), és mégis csak szeretnénk időnként oázisokat a pusztaságban. Lehetséges, hogy az ily módon leírt

ványra a könnyebb hozzáférhetőség kedvéért hivatkozom, bár a címekből elhagyja az évszámokat.) A szexualitás normasértő ábrázolásáról a Jókai-szövegekben, valamint e sajátosságuk szerepéről Jókai népszerűségének alakulásában lásd SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., Osiris–Pompeji, 2000, 198–199, 209.

¹² MIKSZÁTH Kálmán, *Tolnai Lajos* = DOMOKOS 658.

Tolnai-világ tényleg nem nyerné meg a női olvasók túlnyomó többségének tetszését, és az is lehet, hogy nekik van igazuk.

A nemek kérdése legfőképpen a nőírókról szóló esszéekben kerülhet elő. Erre a két szövegre már csak azért is érdemes némi figyelmet fordítani, mert a kanonizáló eljárások működését nemcsak az teszi jól láthatóvá, hogy a Mikszáth szerkesztette reprezentatív magyar regénytárba felvett két író nő egyikét sem említi meg a *Spenót* 4. kötete, hanem az is, hogy a Mikszáth bevezetőiből megjelent két válogatás (Bisztray Gyuláé és Domokos Mátyásé) egyaránt mellőzi mindkettőt. Brassai Zoltán pedig így ír róluk: „Nehezebben érthető Wohl Stefánia és Beniczky Lenke szerepeltetése, hacsak nem az volt a kiadó célja, hogy nőíró feltétlenül legyen, már csak a nőolvasók miatt is. Bajza József lányát ugyan néhányan megbecsülték, Gyulai Pál azonban még arra sem volt hajlandó, hogy felvétele a Kisfaludy Társaságba szavazásra feltegye – igaza volt. Még az sem kizárt, hogy ezzel Mikszáth Gyulait akarta bosszantani; az nehezen képzelhető el, hogy Mikszáth ekkorát tévedett volna az irodalmi szintet illetően.”¹³

Érdemes ezen az érvelésen kissé eltűnődni. Mint látjuk, két nőíróról ítélt érdemtelennek a sorozatba kerülésre, de csak az egyikről mond bármit is. Wohl Stefánia inkább csak *a fortiori* bizonyul könnyűnek: Bajza József lányát egyesek becsülték (véltetően – legalábbis a mondat sugalmazása ez – nem mint író, hanem mint Bajza lányát), de nem volt igazuk, Wohl Stefániát tehát még csak nem is becsülte senki. Meg kell mondanom, hogy az én véleményem szerint Wohl Stefánia regénye, az *Aranyfűst* a sorozat olvashatóbb regényei közé tartozik, és ha nem is remekmű, mindenesetre egy hozzáértő író alkotása. Meglehetősen a szerkezete, folyékony a nyelve, vannak benne jó jelenetek, feszültség és némi politikai szatíra. Igaz, hogy nagyon didaktikusan ítélkezik a szereplők erkölcsi teljesítményét illetően, de teljesen hiányzik belőle az a dilettantizmus, amely a sorozat oly sok kötetét teszi kiábrándítóvá. Ez az én véleményem, de mit mond Brassai? Hogy Bajza Lenkét Gyulai nem bocsátotta szavazásra a Kisfaludy Társaságban. Nem tudom, Gyulai ezzel nem sértette-e meg a Társaság szabályait: despotizmusa a társaság vezetésében közmondásos volt.¹⁴ De egyrészt Gyulai kritikus ítéleteivel sem kell mindig mindenkinek feltétlenül egyetérteni, másrészt a korban a Kisfaludy Társaság tagválasztási stratégiája állandóan megújuló gúnyos támadások céltáblája volt. Hadd idézzek Mikszáth egyik parlamenti karcolatából egy sziporkát:

„– Mondok egy műfordítást. Kaminszki neve átfordítva tótból németre, annyi mint Offenheim.

– Jó. Csakhogy elkéstél vele. Már túl vagyunk a Kisfaludy-választásokon.”¹⁵

Itt az egyik képviselő (Wahrmann Mór) úgy ítéli, egy olyan műfordítással, mint egy képviselő nevének lefordítása németre, Vizsolyi Gusztáv eséllyel pályázhatna a Kisfaludy Társaság tagjának. Igazán vitriolos szatírárt a témakörben Molnár Ferenc *Az éhes város* című, 1900-as regényének XVIII. fejezetében olvashatunk.

¹³ BRASSAI, *i. m.*, 125.

¹⁴ Vö. pl. MIKSZÁTH Kálmán, *A Kisfaludy Társaságból* = MKÖM 67, 5.

¹⁵ *A t. Házból* [febr. 13.] = MKÖM 65, 143.

Ezt az érvelési stratégiát tehát, amely egyfelől Gyulai Pál és a Kisfaludy Társaság tekintélyére hivatkozva nyilvánítja rossz írónak Beniczkyne Bajza Lenkét (megjegyzendő, hogy a Petőfi Társaságnak tagja volt – nőként az első), és hallgatólagosan *a fortiori* még rosszabbnak Wohl Stefániát, kissé gyanúsnak találok.¹⁶ De a cél pillanatnyilag egyáltalán nem az, hogy akár Mikszáth, akár Brassai Zoltán kánonképzési fortélyait firtassuk. Ha Brassai számára csak a két nő szerepeltetése volt érthetetlen a sorozatban, annál inkább figyelhetünk arra, mit mond Mikszáth a nők irodalmi karrierlehetőségeiről.

A Bajza Lenkéről szóló szöveg folyamatosan kijátssza egymás ellen az írói és a női életpálya értékeit és szokványos narratíváit. Hosszasan részletezi, mennyire ünnevelt szépség is volt a költő leánya, és ez a leírás ide fut ki: „nemcsak cotillion-emlékeket őriz a titkos fiókjában, de kéziratokat is, melyek lázasan szaporodnak, és – mi lehetne nagyobb szerencse egy kezdő íróra – hamarosan férjhez megy egy módos kiadóhoz, Heckenast Gusztávhoz, kit nemsokára, 1857-ben megajándékoz egy – könyvvel.”¹⁷

A báli sikerek emlékei ugyanabban a fiókban lapulnak, mint a jövő írói siker zálogai, az asszonyi szerencse (a módos férj) egybeesik a kezdő író szerencséjével (kiadó férj), csak hogy a házasságból – és itt a két szerep már ellentétbe kerül egymással – nem gyermekek születnek, hanem csak könyvek (mint ahogy ezt a poént már előkészítette a kéziratok szaporodásának metaforája). A házasságnak ezt az ellentmondását a történet következő fordulata lélek és test ellentétéként explikálja. Az írónak, a léleknek (mégpedig szép léleknek: „Schöngeist”) jó lenne ez a házasság, de a „még sokkalta szebb testnek” nem elég. Asszonyként ennél nagyobb karrier is lehetséges számára: elválik polgári férjétől, és egy arisztokratához megy nőül. A kétféle pálya ellentéte ezzel feloldódik: „Ez a házassága boldog és zavartalan maradt egész haláláig, és mindenben kielégíthette.” A férj társadalmi emelkedése – hisz végül Pest megye főispánja is lesz – a feleség presztízsét automatikusan növeli: „lassankint méltóságos, sőt excellentiás asszony”¹⁸ lesz, és ez az emelkedés az írói sikerekkel összhangban mehet végbe. Csak egy apró szóvicc utal még vissza a női és írói pálya lehetséges ellentétére: „Amint korban előhalad, egyre

¹⁶ Wohl Stefániáról Mikszáth azt írja, „Nem tudott mesélni úgy, mint Marlitt, meg úgy sem, mint Beniczkyne, de mélyebb volt ezeknél, s tovább mert menni a lélektan és az analízis úttalan rengetegeibe”, amit úgy értenék, hogy őt nem a női lektűr művelői közé sorolja. A sorozatba felvett regényéről azt állítja: „Ez utóbbi elől az irodalmi körök sem zárkozhattak el méltánylásukkal.” A különös mondat mintha azt sugallaná, hogy az „irodalmi körökben” általában megvolt a hajlandóság, hogy a nőírók méltánylása elől elzárkózzon, de a regény ehhez túl jó volt. A legkülönösebb azonban, hogy a negyvenkét évesen elhunyt Wohl Stefániáról mint „öreg leányról” beszél, és fel sem bukkan a fiatalon elhalt tehetség, a torzóban maradt, ígéretes életmű toposza, amely egy hasonló férfiéletrajz esetében soha nem hiányzik. „Bródy Sándor még csak negyvenkét éves, ami az elbeszélő írónál gyerekkor.” (MIKSZÁTH Kálmán, *Bródy Sándor* = DOMOKOS 506.) „Ki látott már harmincéves embert, aki mindent látott? Harminc év elég a lírikusnak. De mit kezdjen harminc évvel egy regényíró?” (MIKSZÁTH Kálmán, *Justh Zsigmond* = DOMOKOS 606.)

¹⁷ MIKSZÁTH Kálmán, *Beniczkyne Bajza Lenke* = BENICZKYNÉ BAJZA Lenke, *Végzetes tévedés*, Bp., Franklin Társulat, 1909 (MRKK 48), V. Feltűnő, hogy talán valamiféle galantériából kivételesen hiányzik a születés és halál évszáma. Az esszé utolsó mondata megadja majd a halálét (1905), de a születés dátumáról (1840) szó sem esik. Ha ez tényleg udvariasság, akkor az előkelő nőnek szól, nem pusztán a nőnek, hiszen Wohl Stefániáról közli az adatokat.

¹⁸ *Uo.*, VI.

termékenyebb lesz.” De ez a konfliktus is hamar feloldódik, és helyreáll a teljes harmónia: „Később ez a termékenysége megcsappant, de nem is lett volna jó, ha szorgalma olyan arányban növekedett volna, mert az irány pongyolasága és a szerkezet lazasága e kövér esztendőkből a legszembetűnőbb.”¹⁹

A szerzőt különben Mikszáth egyes lektűríróként jellemzi. Visszatérve a kanonizálás és értékelés problémájához: a Kisfaludy Társaságba talán azért nem kerülhetett be, mert az általa művelt regénytípust Gyulai irodalomalattinak találta. A társaság a tagok kiválasztásában egyébként nem az esztétizáló irodalom-felfogást tette magáévá, hanem a művelt írás ekkor talán már anakronisztikusnak látszó és ezért gyakran támadott koncepcióját.²⁰ Tanulmányírással is taggá lehetett válni (mint ahogy Szinnyei József íróéletrajzlexikonába is be lehetett kerülni ilyesmivel), de lektúrral, úgy látszik, nem.²¹ Viszont a magyar regénytörténet átfogó bemutatására vállalkozó sorozatban nagyon is helye lehetett ennek az „igénytelen, bár művelődésszociológiailag igen fontos irodalmi képződménynek”.²²

A női életlehetőségeket tekintve a Wohl Stefániáról írott bevezető sem tanulságok nélküli. Itt egészen más pályakép rajzolódik ki: ellentétben a szép, nőként sikeres és a társadalmi hierarchia csúcsára emelkedő Bajza Lenkével, a Wohl-testvérek „kékharisnyák” és „öreg leányok”, akik épp csak a nélkülözést tudják elkerülni, akik nőként nem sikeresek ugyan, de „földi időzésük mégse volt meddő”, mert hagytak valamit a világra, és ugyanakkor divatos szalont tudtak vinni, ahol a „legválogatottabb, legelőkelőbb szellemek” jelentek meg, és ahol működött a varázslat: „kicsiből előkelően élni”. Az ő esetükben tehát a társadalmi presztízs kivívása nem egy férjtől függött, hanem saját, hangsúlyozottan szellemi erőforrásaikon múlt. A két árván maradt nővér pályakezdéséről ezt olvassuk: „Vagyont nagyon keveset hagytak a korán elhalt szülők, de ott volt a nem közönséges műveltség; ez tette lehetővé, hogy a nővérek nem a varrótűhöz nyúltak, mint rendes esetben az elszegényedett leányok, hanem az író tollhoz. Hej, pedig az író tollnál még akkor a varrótű is nagyobb úr volt. Kivált, ha az az írói toll női kézben volt. Itt ebben az országban, ahol az asszony látkörének a tűkörtől a főzőkanálig kell terjednie.”²³

¹⁹ *Uo.*, VII.

²⁰ Vö. SZILI József, *Irodalomtudat-hasadás: Az irodalom interkulturális elmélete*, Bp., Balassi, 2005, 170–192.

²¹ Hozzá tartozik a képhez másrésztől, hogy a tagválasztásnál – legalábbis a kortársi kritika szerint – a társadalmi presztízs is sokat nyomott a latban. Szécsen Antalról például így írt Mikszáth: „megírom abbeli meggyőződésemet, hogy azok a »halhatatlan és remek« esszék, melyekkel az Akadémiába és a Kisfaludy Társaságba főúri voltánál fogva bejutott, nagyon gyengécske kísérletei egy igen művelt és ízléssel bíró dilettánsnak.” (*Az új főmarsall* = MKÖM 68, 62.)

²² NÉMETH G. Béla, *A lektűr magyar mestere: Herczeg Ferenc* = N. G. B., *Századutóról – századelőről*, Bp., Magvető, 1985, 185. Persze ha Herczeg a lektűr mestere, „igényes képviselője”, akkor Beniczkyné a lektűrnek is csak igénytelenebb, másodvonalbeli művelője. De kortársai Herczeget nem lektűr szerzőnek tartották. Molnár Ferenc például így írt *Az éhes város* már emlegetett XVIII. fejezetében egy minden nehézség nélkül Herczeg Ferencként azonosítható alakról: „húsz év óta csak egy lépést tett előre a magyar elbeszélő irodalom, s ezt a nagyot is a képviselő úr lépte.”

²³ MIKSZÁTH Kálmán, *Wohl Stefánia 1848–1889* = WOHL Stefánia, *Aranyfűst*, I, Bp., Franklin Társulat, 1907 (MRKK 46), VI.

A „kell” szóban kifejezett társadalmi kényszerekkel szemben választanak tehát a megszokott női életpályák helyett egy olyat, amely „még egy férfi számára is” kockázatos volna. Ne felejtsük el, ez a pályakezdés a 70-es évekre esik, amikor – hogy a legkézenfekvőbb példát idézzük – a Budapesten íróként megélni próbáló Mikszáthnak is felkopik az álla. A Wohl-testvéreknek azonban sikerült az irodalomból egzisztenciát teremteniük, és ez nem elhanyagolható teljesítmény. Persze nem az írásból, hanem lapszerkesztésből, vállalkozásból tudtak megélni: „Irodalmi dolgozatukból meg nem éltek volna, hanem egy divatlap, a *Magyar Bazár* adta meg a megélhetési alapot. Ez volt a tápláló tehénke²⁴ – ahogy a falusi ember nevezi az élleme forrását. Gonddal, lankadatlan tapintattal szerkesztették, szolgálva a finom ízlést, beoltván vele egy egész női generációba a gyöngéd, nemes érzéseket s megkedveltetve a tisztos előkelő hangot.”

A Wohl-leányok tehát sajtóvállalkozásba fogtak; valójában nem rögtön a Magyar Bazárral kezdték, hanem a Divattal, és a második általuk szerkesztett lap, a Nők Munkaköre 1873-ban beleolvadt az akkor már nyolc éve megjelenő Magyar Bazárba, amelynek viszont szinte rögtön ők vették át a szerkesztését. A századvégi Magyarország rengeteg rövidéletű lapalapítási kísérletet látott (Mikszáth életrajzát olvasva is többel találkozhatunk), az tehát, hogy ők hosszú időn keresztül vezettek egy stabilan jövedelmező újságot,²⁵ nagy ügyességről és tetterőről tanúskodik. Megtalálták a maguk piacát, ráadásul Mikszáth a lap szerkesztéséről és kultúraterjesztő missziójáról is rendkívül hízelgően nyilatkozik.²⁶ Az írói, irodalmi karrierlehetőségeken belül ez a nem tipikusan női, sőt a szövegben felvázolt társadalmi elvárások szempontjából egyáltalán nem is női életpálya mintegy ellenpontját képezi a Beniczkyné Bajza Lenke portréjában leírtaknak.

A lapalapítás és ízlésteremtés motívuma egyben a biografikus esszék egyik visszatérő témáját képviseli, amelyre fentebb már utaltam is: az irodalmi intézményrendszer kiépülésének narratíváját. Részben azért fontos ez a téma, mert ha a fő kérdés, miből és hogyan él az író, akkor óhatatlanul olyan válaszokat kapunk, amelyek az irodalom finanszírozása, az intézményi és anyagi viszonyok, az íráshoz esetleg kapcsolódó egyéb tevékenységek területére kalauzolnak. Másrészt azonban Mikszáth szövegei azt sugallják, hogy az irodalmat nem olyasminek képzelem el, amit magányos zsenik teremtenek a semmiből, hanem valamiféle kollektív tevékenységnek, amelyben csoportok, intézmények működnek együtt, folytatják egymás kezdeményezéseit, és amelyben alapvető jelentőségű az írók és a közönség kölcsönhatása. Ezért lesz különös jelentőségük az egy-egy

²⁴ A „tápláló tehénke”, „fejős tehénke” kifejezéseket Mikszáth leginkább újságokra alkalmazta, lásd *Jókai Mór élete és kora* = MKÖM 18, 145. és *A „Burkus”* = MKÖM 39, 62–63.

²⁵ Mint egy nagy valószínűséggel Mikszáthnak tulajdonítható szöveg fogalmaz: „A lapok olyanok, mint a fák: a csemeték legnagyobb része kivész, elpusztul, elcsenevészedik, de amelyik megmarad és megizmosodik, az aztán évről évre erősebb. A csemetének elég rossz lehelet, hogy elfagyassza, az öreg fát meg a vihar is megkíméli.” (*Az első előfizetők* = MKÖM 67, 239.)

²⁶ Értékelése összhangban áll azzal, amit manapság olvashatunk a lapról: „Egy lipcsei nagypéldányszámú, Európa-szerte elterjedt lap magyar változataként indult meg 1866-ban a *Magyar Bazár*, [...] a hetvenes évektől kezdve, Wohl Janka és Stefánia szerkesztésében egyre tudatosabban vállalt szerepet a nők munkára nevelésében, a nőképzésben és a jótékonyági szempontok társadalmi szerepének élesztésében.” (KÓKAY György, BUZINKAY Géza, MURÁNYI Gábor, *A magyar sajtó története*, Bp., Sajtóház, 2001, 145–146.)

típust megteremtő „első” műveknek,²⁷ amelyek az irodalmi rendszer kifejlését előmozdítják. Néhány életrajzban különösen feltűnő az írás és az intézményesítésre irányuló társadalmi tevékenység egymás mellé rendelése: amikor Fáy megír egy vígjátékot, fejében az állandó pesti színház terve „motoszkál”, és ezért a Nemzeti telkének megszerzése és a vígjátékírás ugyanannak a tervnek két aspektusaként jelenhet meg.

És ezért hangozhat el Nagy Ignácról, hogy „a legmaradandóbb nyomokat” újságíróként hagyta: „ő kezdte először a beérkező híreket külön kikerekített, kicsiszolt alakban mint önálló valamit kezelni, s így lett megalapítója a mai újdonságnak s ösatya az újdonságoknak.”²⁸ Pálffy Albert 1867–70-es periódusáról pedig ezt olvassuk: „Bár a lapírás már ekkor nagy lendületet vett, mégis ő volt a legügyesebb hírlapíró, persze nem a mai értelemben. Hiszen kora tavaszkor a barka is virágszámba megy.”²⁹ Bár létezik egy közhasznú narratíva, amely a magyar sajtótörténetben 1867-et a hanyatlás kezdetének látja, amikor az elmélyült, átgondolt írás helyét átveszi az olcsó tömegtermelés,³⁰ Mikszáth ezeket a nézeteket láthatóan nem osztja: fejlődésnek tekinti az egymást követő generációk egymás teljesítményeire építő, egymás eredményeit folytató munkálkodását.

De az intézményeken kívül, amelyek egyrészt az írók megélhetését biztosítják, másrészt a csatornákat képezik, melyeken át az írott szó eljut az olvasókhoz, irodalmi teremtés és közönség kölcsönhatása is izgatja. Mint azt már egy 1883-as karcolatában is írta: „Mert az irodalom szőlőjében kétféleképpen lehet működni: műveket teremteni az olvasók számára, vagy pedig olvasókat teremteni a művek számára.”³¹ Állandó téma tehát a közönség megteremtése, olvasásra szoktatása, a közönség nevelése, de ugyanakkor a közönség ízlésének eltalálása, igényeinek kielégítése is. Az írói életpálya és az irodalom–közönség kapcsolat szempontja a siker mindig visszatérő témájában találkozunk.

Az irodalomtörténeti előadás és értékelés többnyire az antitezisek logikai princípiumára alapozódik. Ezek közül a legkézenfekvőbb, a régen–most ellentéte természetesen a régebbi, a 19. század első felében tevékenykedett írók munkásságának ismertetésében játszik főszerepet. Az ilyen szövegekben Mikszáth mindentudó narrátort teremt, aki tájékoztatni tudja olvasóit a már elfelejtett, idegen világ sajátosságairól.

²⁷ *A Béltelky ház* például „az első magyar regény, mely a magyar társadalmi életbe markol bele merészen” (MIKSZÁTH Kálmán, *Fáy András* = DOMOKOS 522). Jól látható itt ugyanakkor, hogy Mikszáth szövege az irodalomtörténet-írás szakkifejezését szétírja, a kanonikus irodalomtörténeti narratíva tartalmát ugyanakkor megőrzi. BADICS Ferenc még így fogalmazott: „társadalmi regényeink sorát nyitja meg. A Széchenyi fellépése óta forrongó magyar társadalmat tünteti föl benne.” (*Kisfaludy Károly iskolája = A magyar irodalom története*, szerk. BEÖTHY Zsolt, Bp., Athenaeum, 1900, II, 76.) Ugyanez WÉBER Antalnál már így hangzik: „*A Béltelky-ház* című társadalmi regény (1832) már Széchenyi *Hitelének* hatását mutatja [...] úttörő szerepe volt a műfaj történetében.” (*Fáy András = A magyar irodalom története*, szerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965, IV, 502.) A Széchenyi-párhuzam természetesen Mikszáthnál sem hiányzik: „Mintegy gitárkíséret ez a regény a Széchenyi reformokat sürgető, mennydörgő szövegéhez.”

²⁸ MIKSZÁTH Kálmán, *Nagy Ignác* = DOMOKOS 610.

²⁹ MIKSZÁTH Kálmán, *Pálffy Albert* = DOMOKOS 624.

³⁰ Pregnáns ismertetését lásd SZAJBÉLY Mihály, *Ch[olnok]y [Viktor], az újság[ot]író [író]*, Vár Ucca Tizenhét, 1(1993)/1, 82–83.

³¹ *A nemes város* = MKÖM 67, 128.

A mikszáthi antitéziseknek azonban elég gyakori sajátossága, hogy az értéktulajdonítás bizonytalan: nem egyértelmű érték kategóriák állnak egymással szemben, hogy aztán esetleg szintézist hozhassanak létre, hanem az értékviszonyok sokszor már eleve bizonytalanok, és az egyértelmű szembeállítás helyett megengedő viszony fogalmazódik meg. Példaként szolgálhat a kezdő Toldy István jellemzése: „Már joghallgató korában elárulta hajlamait az irodalom iránt és a tehetségét hozzá. Mindamellett nem hanyagolta el a komoly tanulmányokat sem, felváltva mélyedt el Európa nagy gondolkozóinak és szépíróinak remekeibe; írónak készült, de olyan fájtnak, aminő az atyja házában megfordult Eötvös József vagy Kemény Zsigmond volt, hogy egyébre is lehet használni.”³²

A szembeállított kategóriák elég világosak: irodalom/komoly tanulmányok; gondolkozó/szépíró; írás/társadalmi hasznosság. A kategóriák efféle pusztá szembeállítása azt sugallja, hogy az érték a komoly–gondolkozó–hasznos tengelyen található szemben az irodalommal, ami komolytalan szabadidős szórakozás, és ez kissé meglepő lenne nemcsak azért, mert egy regénysorozat bevezetőjében olvassuk, hanem a bekezdést indító mondat után is, amely a hajlam és tehetség kibontakoztatásának narratíváját látszott bevezetni. De egyrészt a szépíróknak éppúgy vannak remekei, mint a nagy gondolkozóknak, másrészt a végül előálló szintetikus, abszolút érték egyesíti magában az oppozíció mindkét oldalát: egyébre is használható író lesz Toldy István. A szembeállítás Toldy működésének ismertetésében végig megmarad: hírlapírói cikkei a francia konyha rafinált művészetéhez hasonlítanak, mert a társadalmi kérdések tárgyalása nála élvezetes olvasmány lesz, míg színdarabjaiban „liberális vezércikkeket önt át mesékké.”³³ A pályakép egészét bevezető antitézissor tehát az életmű legfőbb jellegzetességét (választékos írás és fontos társadalmi mondanivaló kettősségét) bocsátotta előre.

Az ellentétpárok a szövegek diszkurzív természetéből adódóan a gondolkodást strukturálják, másrészt azonban gyakran eszközei a játékoságnak is. Az ellentétek általában is nagyon alkalmasak arra, hogy egy szerző eljátszódjon velük, és egyes intellektuális műformák – mint például az epigramma – kifejezetten szeretnek a dialektikával játszódni. Rákosi Jenő egyik szeme örökké csukva, de a másikkal többet lát, mint a többiek együttvéve. Törzskocsmájában senki sem figyelt rá, de aztán mindenki őt nézte. Mert első darabjának sikerétől kezdve ő „már nem ősjogász többé, hanem felkelő csillag”.³⁴

Persze a játék az antitézisekkel nem feltétlenül jelent vidám hangvételt. Justh Zsigmond bemutatása a vele egykorú és -rangú férfiak életmódjával szembeállítva történik, és a szembeállítást cseppet sem vidám szójátékok hordozzák. „Az ő barátai a kaszinóban kártyáznak vagy Alagon versenylovaznak, és valamelyik kis színésznővel regényt szólnak, melyhez sok csipke és főleg igazkő, smaragd és rubint kell; vadásznak, párbajoznak, a mások vérért pusztítják. Ő pedig tüdőbeteg lévén, a saját vérért hányja és álmodozván véget nem érő útján a tavaszi napfény nyomában, regényeket komponál, melyekbe a

³² MIKSZÁTH Kálmán, *Toldy István 1844–1879* = TOLDY István, *Anatole*, Bp., Franklin Társulat, 1906 (MRKK 34), V.

³³ *Uo.*, VII–VIII.

³⁴ MIKSZÁTH Kálmán, *Rákosi Jenő 1842–* = RÁKOSI Jenő, *A legnagyobb bolond*, Bp., Franklin Társulat, 1906 (MRKK 39), V–VI.

saját lelkét önti. Ám a regények építéséhez is sok kő kell, sok drágán szerzett kő, hosszú élettapasztalat, nagy emberismeret, fájdalmakból, csalódásokból leszúrt bölcsesség, éles megfigyelés és roppant látás.”³⁵

Azok regényt szönek, ő regényt komponál. Azok mások vérért pusztítják, ő saját vérért hányja. Szokásosabb lenne a „vért ontani” kifejezés, amely nem hangzik el, de visszhangzik abban a kifejezésben, hogy „a saját lelkét önti” a regényeibe. És rögtön kiderül, hogy regényt nemcsak szőni és komponálni lehet, hanem építeni is: amazok igazköveket adnak a színésznőnek, de az igazi drágakövek („drágán szerzett kövek”) a regényíráshoz kellene. A szójátékok részben attól olyan finomak, hogy a kulcsfogalmak (vért ontani, drágakő) nem szerepelnek a maguk kézenfekvő formájában. (Az igazkő nyilván az igazgyöngy és a drágakő összevonása, de nem mikszáthi neologizmus, csupán egy ritkább változat.)

Az antitézisek itt kizárólagosak, de mint említettem, legjellegzetesebb formájuk mégis a megengedő fogalmazás, amely mintegy feltárja egy jelenség mindkét oldalát, finomítja a sarkos, egyértelmű megfogalmazást, hiszen azt Mikszáth köztudottan nem kedveli. A Beöthy Lászlóról szóló esszében azonban az antitéziseket nem a megengedő szintetizálás oldja föl, hanem maga a narrátori diskurzus vezet be egy harmadik elemet, és így a kettősség helyett hármasság keletkezik. Ennek a működésmódnak szinte parodisztikus bemutatása az első bekezdés, amely a Beöthy családokat mutatja be: „Két Beöthy-család van, a szlováni és a bessenyői. Mind a kettő nevezetes nyomot hagyott a közéletben. A bessenyői ágon csupa politikusok teremnek, a szlovánin csupa tudósok és írók. Még egy harmadik ág is volt, mely kihalt, az örvendi gróf Beöthyék, de ezen csak grófok termettek. Beöthy László, a korán elhalt, nagyreményű humorista tehát a szlováni Beöthyekből való.”³⁶

A rögtön felvillantott kettősségben is elhelyezhető lenne a főhős, hiszen a bessenyői/szlováni felosztás egyben a politikusok, illetve tudósok vagy írók felosztást is jelenti. (Az egyszerűség kedvéért én parallelizmussá alakítottam a mikszáthi előadás kiasztikus elrendezését.) Következésképpen Beöthy László szlováni kell legyen. A képet azonban megzavarja a harmadik ág említése, amely az eddig ellentétesnek beállított kettőt kívülről mintegy homogén csoporttá szervezi, és egy antitézis egyik pólusává alakítja. Ennek egyik aspektusa az idő: két Beöthy-család *van*, egy harmadik ág pedig *volt*. Ez a harmadik ág tehát kihalt, mégpedig anélkül, hogy nyomot hagyott volna, és ez az ellentét második aspektusa: a nyomhagyó Beöthyek egy csoport, amely két ágra oszlik, a nyomot nem hagyók az örvendiek. Ez a szembeállítás azonnal politikai dimenziót is kap: a nyomtalanul kihalók főnemesek. Mégpedig a meglehetősen kétértelmű módosítással: „csak grófok”, vagyis a közélettel nem törődtek, nem csináltak mást, mint grófok voltak. A narrátor ezt láthatólag értéktelenebb létformának tekinti, és akár kapóra is jöhet neki az *örvendi* előnév, amely sugallja, hogy az állandó, öncélú örvendezés miatt nem hagytak nyomot a főrendi család tagjai. Ez tökéletes összhangban van az arisztokráciáról Mikszáth összes szövegében egyöntetű negatív képpel. Mondani sem kell, hogy a szembeállításokból kialakuló ket-

³⁵ MIKSZÁTH Kálmán, *Justh Zsigmond* = DOMOKOS 606.

³⁶ MIKSZÁTH Kálmán, *Beöthy László 1826–1857* = BEÖTHY László, *Goldbach és Comp. fűszerkereskedése „A két macskához”*, Bp., Franklin Társulat, 1908 (MRKK 31), V.

tős/hármas rendszer manipulatív, és éppen ezeket a politikai tartalmakat hivatott kifejezni. Egy röpké pillantás a Nagy Iván-i genealógiákba megmutatja, hogy valójában az örvendiek és a bessenyőiek ugyanaz a család volt Bihar, Heves és Zemplén területén, míg a Komárom megyében honos szlovániak egészen más családot alkottak.

Beöthy életformáját jellemezve is a kívülről hozott harmadik elem fogja sorra negálni az előzetesen felvillantott és abszolútnak mutatott dichotómiákat. A sírva vigadás (maga is antitetikus kifejezés), a bor és a cigányozás „inkább vezette őket a halál, mint a halhatatlanság felé.” Az *életmódnak* tehát kétféle, ellentétes célja lehet: a halál és a halhatatlanság. Ezt az antitézist azonban, mint hamar kiderül, egy harmadik lehetőség fogja kiegészíteni vagy eltörölni, amelynek itt nincs saját neve, de könnyen odaérthető: a megélhetés. Ezt a harmadik elemet az idő dimenziójával leírt hármassággá oldott dichotómia fogja bevezetni: „Kinek írjanak? – tűnődtek e bús vígfiúk. A nemzetnek, aki volt, vagy a nemzetnek, aki lesz? Végre is írtak a szerkesztőknek, akik vannak.”³⁷

Hasonlóan antitetikus szerkezet jellemzi Beöthy László és a közönség viszonyát. Kiderül, hogy kétféle műve van: amelyeket már megírt, és amelyeket még nem írt meg; a közönség az utóbbiakat szerette jobban. „Művei immár egész hosszú lajstromot tettek ki, de még mindig azokért a reménybeliekért lelkesedett jobban a közönség, melyek a lajstromon következni fognak, midőn 1857-ben meghalt, s a lajstrom örökre bevégeződött.”

Hamar kiderül azonban, hogy az életmű alakulása mégsem „végződik be örökre” a szerző halálával: „S még az nem volt elég, hogy hátulról a halál kurtította meg a lajstromot azokkal a művekkel, melyeket még meg kellett volna írnia: halála után két évre Beöthy Zsigmond összegyűjtve és kiadván testvére összes műveit, előlről törölt a lajstromban azokból, melyeket nem kellett volna megírnia, úgyhogy három kötetre olvasztotta le irodalmi hagyatékát.”³⁸

Egyrészt érdekes lehet önmagában, hogy Mikszáth itt is, mint sok más helyen, recepciótörténeti szempontot alkalmaz, ami egészen az életmű későbbi alakulásának, a kanonizáció folyamatának bemutatásáig megy el. Másrészt fontos megfigyelni, hogy ebben az előadásban is mindvégig antitézisekkel operál. Például vannak művek, amelyeket meg kellett volna írni, és amelyeket nem kellett volna megírni (harmadikként, amelyeket meg kellett írni). A halál előtt a lajstrom talán növekszik, de inkább arról van szó, hogy átfogó jelleggel bír: potenciálisan tartalmazza a reménybeli műveket is. Ez a potencialitás azonban olyasmi, ami hatni képes a valóságban, hiszen a közönségben lelkesedést vált ki, mégpedig nagyobb, mint az aktuálisan létező művek. A halál után viszont az életmű fogyni kezd; nemcsak összes potenciális elemét veszíti el, hanem az aktuálisak egy részét is. Alighanem a mikszáthi ironia megnyilvánulása, hogy ami a kétféle szelekciós eljárás végén megmarad, annak a szövegtörzshöz a neve a Beöthy László „összes művei” lesz.

Az irodalmi termelésre koncentrált életrajzíságot, a nekrológ műfaji befolyását és az irodalomtörténet korábban említett exemplum-jellegét (amely egyébként Mikszáth no-

³⁷ I. m., VII.

³⁸ I. m., VIII.

velláitól sem idegen³⁹⁾ egyaránt mutatja az Iványi Ödön regényéhez írott bevezető, amely előrebocsátja a tételt: „Maga a Halál is sokszor nevel írókat, mintegy belekényszeríti áldozatát, halálos betegségbe ejtve őt, a halhatatlanságba.” A tétel általános kifejtése után jöhet az exemplum: „Ilyen betegség által érlelt író volt Iványi Ödön.”⁴⁰⁾

Ha az irodalmi művekre jut a beszéd sora, már csak az írópálya nézőpontjából is következik, hogy a legfontosabb szempont a siker, a közönség reakciója lesz. Viszonylag gyakran előfordul, hogy Mikszáth megmagyarázza, miért volt, lehetett sikeres egy adott szerző a maga korában, de természetesen valamiféle értékelést majdnem mindig be kell építenie szövegébe. Azt gondolnánk, előszavakról lévén szó, ezek az értékelések kedvcsináló jellegű dicséretnek lesznek, minthogy a sorozatot eladásra szánták. Lehetséges, hogy ez az igény (mondhatnánk a kommunikációs szituáció vagy a végrehajtandó beszédaktus) feszültségbe kerül az üzenet intencionált tartalmával, hogy tudniillik a magyar regénytermést Mikszáth alapvetően nem értékeli túlságosan magasra. Ez a helyzet egyrészt az ironia trópusát is megidézheti, másrészt a szöveg retorikai formáltságára irányítja a figyelmet, hiszen a meggyőzés adott célja (hogy a bevezető olvasója vegye meg, illetve olvassa el a könyvet) ellentétbe kerül azzal az irodalomtörténeti értékelő diskurzussal, amely a szövegépítkezést másfelől meghatározza. Mondanom sem kell, hogy a probléma nem jelentkezik az életrajz elmesélése során. Lehetséges, hogy ez a feszültség eredményezi azt a helyzetet, hogy az értékelő, az irodalmiságot megragadni hivatott részletek erőteljesen figuratív beszédmódjukkal ütnek el a környező részekről.

Ezt a kettősséget többféleképpen is megpróbálhatjuk magyarázni. Az alábbiakban három különböző, egymást nem kizáró leírást kínálok anélkül, hogy választani kívánnék közülük.

1. Ha az irodalomtörténet beszédmódját eleve retorikusnak tekintjük, akkor a leírásban hasznunkra lehet, ahogyan a szónoklattani hagyomány beszél a *narratióról*, a szónoki beszédbe illesztett elbeszéléstről. Cicero *De inuentione* című korai munkájában megkülönbözteti a díszítésül szolgáló narratív betétet (amelynek nyelvi megformálásában a teljes retorikai eszköztár bevetendő) az olyanoktól, amelyek magát az ügyet beszélik el, illetve az ügghöz kapcsolódnak.⁴¹⁾ Az utóbbi típusban három követelményt kell teljesíteni, hogy rövid legyen, világos és valószínű.⁴²⁾ A két utóbbi követelmény gyakorlatilag azt jelenti, hogy nem szabad semmilyen a hétköznapi valóságérzékeléstől elütő elemet használni: az időkezelés legyen lineáris, a motiváció, a mozgósított narratív és kauzális sémák szokványosak. Az elbeszélésben tehát a beszélőnek lehetőleg nem szabad magára, illetve magára a nyelvi közvetítettségre (a poétikai funkcióra) irányítania a figyelmet:

³⁹⁾ TAKÁTS József, *Mikszáth-szövegek relativizmusa*, Holmi, 9(1997), 1581–1590.

⁴⁰⁾ MIKSZÁTH Kálmán, *Iványi Ödön 1855–1893* = IVÁNYI Ödön, *A püspök atyafisága*, I, Bp., Franklin Társulat, 1905 (MRKK 44), V.

⁴¹⁾ Valójában három típust különböztet meg: maga az ügy elbeszélése, digresszió valamilyen az ügghöz tartozó okból, gyönyörködtető betoldás, amelynek semmi köze a peres ügghöz.

⁴²⁾ I, 28, 1. Az ebben a műben szereplő három kifejezés (*breuis, aperta, probabilis*) megfeleltethető a szintén Cicero neve alatt fennmaradt, de tőle többnyire elvitatott *Rhetorica ad Herennium* I, 9, 14 fogalmainak (*breuis, dilucida, ueri similis*), melyeket ADAMIK Tamás így fordít: rövid, világos, valószínű (CORNICIFICIUS, *A C. Herenniusnak ajánlott retorika*, Bp., Akadémiai, 1987).

mintha a történésnek egy transzparens elbeszélésben kéne megjelennie (úgy, ahogyan valójában történt), hogy utána ehhez képest mozgósíthassa eszköztárát a meggyőzés beszédmódja. Quintilianus valamelyest másképp látja a helyzetet; ő közepes stílust ajánl az elbeszéléshez: „elég arra figyelmeztetni, hogy az elbeszélés ne legyen se túl száraz és sovány (mert mi értelme volna annyi munkát fektetni a tanulásba, ha elegendőnek látszana a dolgokra csupaszon és díszítetlenül rámutatni?), se túl kövér, és ne kéjelegjen keresett leírásokban, amire sokakat csábít a költői szabadság utánzása.”⁴³

A retorikatörténetben tehát erős az a követelmény, hogy a szónoki beszédbe illesztett elbeszélés legyen tömör és dísztelen, és Quintilianus is csak saját pedagógiai pozíciója alapján ellenzi a teljes dísztelenséget, míg a túldíszítettséget költői (tehát nem szónokhoz illő) eltévelyedésnek bélyegzi.

2. Elgondolkodhatunk azon is, hogy a két nagy megismerési lehetőség, a narráció és a metafora az időbeliség megléte/hiánya mentén különül el egymástól az élettörténetet mesélő és a rögzült irodalmi produktumot leíró részekben. A metafora ebben a koncepcióban mestertrópusként állna a figurativitás egésze helyett. Az írópályát mint időben kifejlő folyamatot az elbeszélés tudja megérteni, azaz érthető rendbe szervezni, míg az irodalmi mű jellegét (amely ebben a megközelítésben nem folyamatszerű) a metafora deixisével lehet leírni/megnevezni. Ahogyan az embert mint békétlen lényt leírjuk azzal, hogy azt mondjuk rá: farkas; vagy ahogyan a szavak költőiségét leírjuk azzal, hogy úgy nevezzük meg őket: virágok – úgy Degré Alajos regényeit is leírhatja Mikszáth azzal, hogy kijelenti róluk: papírpálmák.⁴⁴

3. További magyarázat lehet, hogy az előszónak is le kell kötnie, szórakoztatnia kell az olvasót, és amikor ezt nem a mesélés éri el, akkor szükséges a nyelvi megformálás szépségeit csillogtatni.⁴⁵

Valamennyi magyarázat megállhatja a helyét, de az is lehet, hogy a figurativitás sokszor valójában a mellébeszélés tényéről tereli el a figyelmet. Meg kell azonban jegyezni, hogy előfordulnak egyértelmű értékelések is, mégpedig mind a két végleten: Jókai Mór kételytelen dicshimnuszt kap, és a legdurvább elmarasztalásban Kemény Zsigmond részesül. A Jókai-előszó egyben a legtöbb szóképpel dolgozó szöveg, és Kemény értékelése sem nélkülözi annyira a díszítettséget, mint Degré Alajosé.

Kemény elbeszéléseinek felsorolása után rögtön egy hasonlat következik, amely azt hivatott leírni, milyen szerepet töltött be a regényírás a szerző életében: „E munkabíró hatalmas ember pihenésül írta a regényeit, mint egy középkori edzett harcos, ki ha nehéz fegyverzetét leveti s a könnyebbikben hadakozhat, azt hiszi, hogy heverész.”

⁴³ *Institutio oratoria* II, 4, 3 (saját fordításom).

⁴⁴ „Alapjában bizony papírból csinált pálmák ezek, felületesen azt a benyomást teszik, mint az igaziak, de természetesen nem lehelnek ki oxigént.” MIKSZÁTH Kálmán, *Degré Alajos 1820–1896* = DEGRÉ Alajos, *A száműzött leánya*, Bp., Franklin Társulat, 1906 (MRKK 33), VIII.

⁴⁵ Arisztotelész azt írja a *Poétikában* (1460b 2–5): „A nyelvezetre az eseménytelen részekben kell különös fáradságot fordítani”; a folytatás pedig azzal a fenti gondolattal hozható összefüggésbe, hogy a szóképek bősége az ellentmondásos érvelésről tereli el a figyelmet: „és azokban, amelyek sem nem jellembrázolók, sem érvelésmódot nem tartalmaznak, mert viszont a túlságosan csillogó nyelvezet mind a jellemeket, mind az érvelésmódokat eltakarja.”

Ez a kép azonban már eleve tartalmazza azt az implikációt, hogy Kemény számára a publicisztikai írás és a szépírás ugyanaz a tevékenység, csak más eszközökkel. Már ez az implikáció is sugallja, hogy a hasonlat nem pusztán a stílus színesítését szolgálja, hanem lesz még folytatása is. Valóban, Mikszáth nem ejti el a hasonlatot, hanem a következő bekezdés elején metaforává alakítva folytatja: „Pedig ez a könnyebbik is nehéz fegyverzet volt.” Az igeidő megváltoztatása jelzi, hogy itt már nem a középkori edzett harcosról van szó, hanem Kemény Zsigmondról. Ezek a Mikszáth-szövegek elég gyakran megkérdőjelezzik hasonlat és metafora szétválaszthatóságát.

A metafora azonban már tematikus váltást vezet be. A továbbiakban nem Kemény életéről, nem az irodalmi produkció létrejöttéről lesz szó, hanem Kemény szövegeiről. Vagyis következik a fegyverzet leírása, hogy miért is tekinthető nehéznek: „Szépirodalmi munkáiban egy mélyen látó filozofikus elme alapos tudása van lerakva, a kor- és jellemfestés kiállja a versenyt Európa legértékesebb ilyenmű munkáival.” Megjegyzendő, hogy bár az irodalmi teljesítményt az író/közönség dimenzióban Mikszáth leginkább a hatás és siker kategóriáival írja le, író/író dimenzióban a verseny metaforáját szereti alkalmazni, ami éppen nem zárja ki, hogy különböző szempontok alapján összemérje a magyar regény képviselőit egy adott történelmi pillanatban.⁴⁶ Ha a fenti erőteljes dicséret után azt várnánk, hogy Kemény irodalmi teljesítményét magasra fogja értékelni, tévedünk: amit dicsér benne, az gondolkodói teljesítmény, amivel nyomban szembeállítja az irodalmiság, a regényszerűség, az elbeszélés hiányosságait: „De ezek a regények mégis unalmasak, mert elbeszélni nem tud, irányja nehéz, döcögős, nagy kitéréseket használ, a lélektani fejtegetéseket a szertelenségig viszi.” Kemény stílusának jellemzése meglehetősen pontosan fogalmazó, diszkurzív részlet, amely kevés szóképet használ, azok is joggal tekinthetők halott metaforáknak, mint a „mélyen látó elme”, „jellemfestés”, „kiállja a versenyt” kifejezések. Talán csak a „nehéz, döcögős irány” indít meg metaforikus jelentésképződést, az is csak azért, mert utólag módosítja, ironikusan átírja a „nehéz fegyverzet” indító képének tartalmát. Akkor a súlyos gondolati tartalmakról volt szó, amelyek nemcsak Kemény publicisztikájában, hanem szépirodalmi szövegeiben is megtalálhatók. Kiderül azonban, hogy nem a gondolatiság nehéz, hanem a kifejezés nehéz, sőt, mint a következő oldal ki is mondja: nehézkes.⁴⁷

Kemény értékelése egyrészt olyan dicséreteket is tartalmaz, amelyek nagyon kevés magyar regényírónak juthatnak ki (európai színvonalú kor- és jellemábrázolás, gondolati mélység), ugyanakkor azonban mégis a leginkább elmarasztaló ítélet benyomását keltik az egész portrészorozatban, és ezt alapvetően nem gondolati, hanem retorikai okokkal magyarázhatjuk. A legtöbb bevezető mérlegeli a hibákat és az erényeket, de mindig a hibákat véve előre, körülbelül az alábbi elvont séma szerint: „noha a teljesítmény egészében elég gyenge az alábbi okok miatt..., de azért nagyon jó benne az, hogy...”⁴⁸ Ez a

⁴⁶ Vö. „Jósikát úgysem érhetem utol; minek erőlködjem?” MIKSZÁTH Kálmán, *Gaal József* = DOMOKOS 535.

⁴⁷ „[A] szépirodalomban [nem érvényesülhetett] idegenszerű, nehézkes irányja és a formaérzék hiánya miatt.”

⁴⁸ Szolgáljon például, ahogyan Kuthy Lajos főművét, a *Hazai rejtelmeket* méltatja: „Nem közönséges tehetőség lép ki elénk e könyvből. Mély megfigyelője a természetnek és páratlan leíró. A nyelve dagályos ugyan s emlékeztet valamely gazdag österületre, hol buján nő fű, dudva, virág s melyet szinte járhatatlanná fonnak az

megbocsátó, megengedő formulázás hiányzik a Kemény Zsigmondról szóló szövegben. Itt egyedül találjuk a fordítottját: „noha vannak benne nagyon jó dolgok... de azért az egész teljesítmény elfogadhatatlan.”⁴⁹ Érdekes azonban eltűnődni azon a jelenségen is, hogy Kemény mégis mindig felbukkan Mikszáthnál a legnagyobb írók felsorolásában.⁵⁰ Mintha az életrajzi vázlatok korpuszában értékeléseiben nem véletlenül kerülne a két végpontra Kemény és Jókai, akik a legfontosabbak. Pszichológiai terminusokkal ezt úgy írhatnánk le (hangsúlyozottan nem Mikszáth Kálmán lelki működéseit, hanem a szövegeket elemezve), hogy Kemény Zsigmond olyan apafiguraként szerepel, aki ellen lázadni kell, aki a rend – ezúttal a szigorú gondolatiság rendjének – követelményével szembe-sít, míg Jókai sokkal inkább mint megengedő anyafigura jelenik meg, akit fenntartások nélkül lehet szeretni, mert ő a nagy „mesemondó”, aki „lelkének derűs játzságával”⁵¹ valamiféle infantilis boldogságba ringatja olvasóját/gyerekét. A derű és a gyerekkor mellett Jókaihoz néha kifejezetten a nőiség princípiuma társul: „szelíd és szemérmes, mint egy kisasszony”,⁵² és Aphroditéhez is hasonlít.⁵³

A szépíró Kemény jellemzése végül egy összefoglaló metaforával záródik: „Alkotásai formát és arányokat nélkülöző kolosszusok; nem tud építeni – a sok téglája miatt.” Ennek az építészeti metaforának a (csekély) értékét akkor láthatjuk át igazán, ha összeol-

indák. A dialógok nem természetesek, az emberek se hús, se vér: »csinálmány« ez mind, de mekkora erővel és tehetséggel!” MIKSZÁTH Kálmán, *Kuthy Lajos 1813–1864* = KUTHY Lajos, *Hazai rejtelmek*, I, Bp., Franklin Társulat, 1906 (MRKK 8), IX. Nemcsak az *ugyan – de* szerkezet pozitív végkimenetelét érdemes figyelni, hanem a fenséges képet is, amely a magyar regénytörténet egyik legvisszataszítóbb antiszemita szövegét dicséri fel.

⁴⁹ A megengedő antitézis éppen fordított előjelű Kemény politikai értékelésében, ahol a máshonnan ismert, Kemény-ellenes kortesnóta szövege radikálisan átalakított változatban szerepel Mikszáthnál. A nóta mindenütt máshol így szól:

Mindig poros a kabátja,
Danielik a barátja.

Ebben a szövegben nincs antitézis, két feltehetően negatív kijelentés kötőszó nélküli mellérendelését adja. Mikszáth ellenben így idézi:

Ha poros is a kabátja,
Deák Ferenc a barátja.

Megengedő szerkezet, amely nagy pozitívummal, a Mikszáth által mindig feltétel nélkül tisztelt Deák barátságával zárul.

⁵⁰ Az 1892-es Almanach-előszóban olvasmánylistát kellene összeállítani a trónörökös számára. A keresés ezzel a mondattal kezdődik: „Ott fénylik a Kemény Zsigmond alakja” (MKÖM 80, 58). Az 1895-ös előszó beszélője, Katánghy Menyhért két „irodalmi atyát” nevez meg: Kemény Zsigmondot és Vas Gerebent (MKÖM 83, 32). Ez értelmezhető ironikusnak, de Kemény és Jókai együtt említése a Beöthy-előszó megfelelő helyén már aligha.

⁵¹ MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór 1825–1904* = JÓKAI Mór, *Az új földesúr*, Bp., Franklin Társulat, 1905 (MRKK 21), V, IX.

⁵² *Uo.*, VII.

⁵³ Egy 1882-es publicisztikai írás (*Apróságok a Házból [máj. 19.]*) így fogalmazott: „Jókai mesével kezdte, mesével folytatta, mesével végezte. Hiába, őneki már végzete, hogy nemzetének nevelő dajkája legyen.” MKÖM 63, 241.

vassuk a Bródy Sándor regényéhez írt bevezetővel, amely nemesebbnél nemesebb anyagból összeállított palotákról beszél.⁵⁴ Mintha alulmaradna Kemény a kezdő Beöthy Zsolttal összevetve is, aki „nem tud még annyit, mint Kemény, de oda törekszik, ahova Kemény, sőt talán még meg is fogja előzni, mert nyelve színesebb, simább, kifejezőbb, előadása könnyedebb és kecsesebb.”⁵⁵

A két véglet – Jókai és Kemény – között mindenesetre bőven találni olyan értékeléseket, amelyek csupa pozitív tartalmú szóképpel jellemeznek egy életművet, és mégis képesek némi kételyt kelteni. Talán az is összefügg az értékelés életrajzi beágyazottságával, vagyis a közönség fogyasztási szokásainak tárgyalásával, hogy sok a gasztronómiai természetű metafora. Természetesen nem kívánok itt előrukkolni Mikszáth előszavainak vagy általában az irodalomtudomány beszédmódjának metafora-típológiájával,⁵⁶ csak azt említem meg, hogy rengeteg szó esik az irodalmi szöveg zamatairól, illatáról – igaz, a színeiről is. Példaként hadd idézzem először Jósika sikerének elbeszélését, és ami ugyanaz, az *Abafi* stílusának leírását: „Tüneményszerű volt. Egy édes olvasmány, csupa méz. Szinte tapadósak lettek tőle a szempillák, mint az álomtól. Örvendetes hullámvás támadt.” Az *Abafi*, amely édes mézet csurgat az olvasó szempilláira, még egy gasztronómiai metaforát vonz: „Kétségen kívül Scott Waltert utánozta Jósika; nem volt benne eredetiség, se zamat. De ki keresi tavasszal az első számócákban, melyeket megízlel, a zamatot?”⁵⁷

Az ízek emlegetése azonban nem feltétlenül sugall negatív értékítéletet, még ha nagyon gyakran találkozunk is az olyan dialektikus tárgyalásmóddal, mint amilyen itt az erények és a hibák megszorító antitéziseiben mutatkozik: *számóca – de ízetlen* vagy *korai – de számóca*, illetve másfelől *méz – de a szemekre*.⁵⁸ Baksay Sándor „színgazdag

⁵⁴ Minthogy Bródyt Mikszáth, úgy látszik, mindig nagyra tartotta, lehetséges, hogy neki kell tulajdonítani a Pesti Hírlap 1894. szeptember 16-iki számának (16. évf., 259. sz.) 19. lapján megjelent *Tizenhat kötet* című írást („A Pesti Hírlap eredeti tárcáját”), amely Bródy Sándort méltatta. Az MKÖM a tárca „m. k.” névjelzése ellenére sem vette fel a szöveget Mikszáth művei közé. A szignó alapján az olvasók nagy valószínűséggel Mikszáthnak tulajdonították az írást, bár kétségtelenül volt a lapnak más ilyen monogramú munkatársa is, Murai Károly. Az Országos Hírlap névtelen beszámolója (*A Gyulai Pál kalapja*, 1898. február 3., 6) például így ír a Kisfaludy Társaság 1898-as tagválasztásával kapcsolatban: „sőt a társaság restjei: Jókai, Mikszáth is előjöttek. (Mind a kettő makacs Bródyta.)”

⁵⁵ Amiben Kemény még jobb Beöthynél, az a máshol is dicsért „lélektani indokolás és egységes bölcselkedés.” MIKSZÁTH Kálmán, *Beöthy Zsolt: Bevezetés* = DOMOKOS 504.

⁵⁶ Az ilyen vállalkozások problematikájához lásd Jacques DERRIDA, *A fehér mitológia*, ford. BOROS J. et al. = *Az irodalom elméletei*, V, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 34.

⁵⁷ MIKSZÁTH Kálmán, *Jósika Miklós* = DOMOKOS 603.

⁵⁸ Egy húsz évvel korábban írott szövegében Mikszáth Jókai olvasását jellemezte a szemre kent méz képével, mégpedig az ironia leghalványabb nyoma nélkül. Igaz, ott egy teljes bekezdés világította meg a képet. Lehetséges, hogy Jósikánál a kép lecsupaszítása miatt olyan különös a hatás, mert a szempillák itt csak lecsukódnak, vagyis elalszunk, de szó sem esik arról, amire Jókai kapcsán a gondolat kifut, hogy eközben csodás álmokat látunk: „Jókait úgy kell venni, amint van. Mintha a bölcsőnkbeli népmesék folytatódának, ha őt olvassuk, szemhéjünk leragad, akárcsak mézzel lenne bekenve, képzeletünk elfárad, de azért lihegve, kimerülten is, ellenállhatatlanul futunk utána a hímes szálnak, mely visz, visz csodálatos mezőkön át, balsamos illatú erdők között, láb nem taposta tájakon, nem is tudjuk, nem is gondolkozunk már fölötte, hogy merre.” *A mi fejedelmünk és övéi* = MKÖM 69, 24. (Az MKÖM szövegében a Magyar Salonban megjelent első közlést

nyelvéről” például azt írja: „Keveset termel, mint a nemes fák, de ami gyümölcsöt hoz, annak a zamata kívánatos, sőt fölséges.” A gyümölcsfahasonlat a *kevés – de jó* megszorítására fut ki, de az ilyen dicséret után rögtön következnie kell egy további megszorításnak: „A kompozícióban nem leleményes, tárgyaiban kissé egyoldalú. Nemhogy a külföldre nem megy témáért, mint mások, de még a parókia köréből se távozik, fantáziája kicsiny, de megfigyelése erős.” A figuratív mozgások itt kissé lefékeződnek, de nem teljesen. A *kevés – de jó* ellentétet kiegészítő *jó – de mindig egyforma* ellentétet már a szerző térbeli mozgásának metaforája fogja kifejtetni, ezt viszont a fantázia rögvest megemléltet fogalma mutatja kifejezetten metaforikusnak: a témáért menni a fantázia médiumában kellene. Így aztán az életrajzi értelemben vett szerző mellett, aki ki sem mozdul a parókiájáról, de ott *erősen* figyel, a szöveg elkezd valami másról is beszélni, amit talán csak kissé túlzás szerzőfunkciónak nevezni. De a szűk tematika leírása annyi negatívumot halmozott fel, hogy ideje a bekezdés végére két pozitív, vagy legalább annak is tekinthető metaforát illeszteni: „egyes mondatai, gondolatai gránitból látszanak lenni kivésve, stílusa az Aranyé és Mikes Kelemené közt foglal helyet – s az ő műveit is éppúgy átlengi a magyar föld szaga, mint emezekét.” Ezek a szóképek első pillantásra dicséreteknek látszanak lenni, de ha a gránitból faragott mondat sugall is monumentalitást vagy maradandóságot, mindamelllett felidézük a stílussal kapcsolatos szokványos metaforákat is a hajlékonyságról, mozgékonyaságról egyfelől, a nehézkességről másfelől. A magyar föld szaga egy 1907-es írásban, tehát egy évvel az *Új versek* és benne *A magyar ugaron* megjelenése után könnyen tűnhet kétértelműnek.⁵⁹ De még ha feltesszük is, hogy ezt a szöveget egy hazafias irodalomszemlélet felől kell olvasni, ahol is a magyar földnek jó szaga van, nem úgy, mint a *külföldnek*, akkor is megidéződik a fennen szárnyaló és a földhözragadt ellentéte, ami itt úgy is azonosítható, mint a fennen szárnyaló fantázia és a földhözragadt megfigyelés ellentéte.⁶⁰ És persze van különbség a szag és az illat között is, amit hadd szemléltessenek egy kissé meghökkentő hasonlattal, amely Kemény történelmi regényeit állítja szembe a korai Jókai-val, „ki mint Aphrodite a vizekből, a magyar mezők hullámzó búzakarászai közül emelkedik ki, a magyar föld friss illatával.”⁶¹

A szöveg végül kettébontja Baksay szubjektumát, és elkezd a pap Baksay és az író Baksay ellentétéről, hasonlóságáról, összevegyüléséről beszélni, és amikor tényleg játkba hozza ég és föld ellentétét, a pap funkciójához köti az ég, az íróhoz a föld szféráját: „a pap Baksay, úgy tetszik nekünk, akadályokat gördített az író Baksaynak, elvonta idejét, megfelezte ambícióját, nem engedte leszállni az emberi társadalom fürgetegeibe, az égiek felé irányította figyelmét, holott neki a földi dolgok közt kellett volna turkál-

alapul véve „ellenállhatatlanul futnak” áll, amit a hibás egyeztetés miatt értelemzavaró sajtóhibának tekintek, és helyette a Pesti Hírlap másodközlésének szövegét idéztem, amely a hibát már javította.)

⁵⁹ Ady a *Vér és arany*ban emleget – az én olvasatomban ironikusan – „földszagú gondolatokat” (*Álom egy Méhesről*).

⁶⁰ Ehhez lásd MIKSZÁTH Kálmán, *A fantázia és a mesék* = DOMOKOS 816–820. A *Galamb a kalitkában* bevezető sorai szerint a Múza „szép szobalányát, a Fantáziát, elbocsátotta szolgálatából s ahelyett egy szurtos, mogorva mindenest tart: a Megfigyelést.”

⁶¹ MIKSZÁTH Kálmán, *Báró Kemény Zsigmond (1814–1875)* = KEMÉNY Zsigmond, *A Rajongók*, I, Bp., Franklin Társulat, 1904 (MRKK 17), VII.

nia.” Ehhez két megjegyzés kívánkozik még. Az egyik, hogy a turkálás Mikszáth nyelvén egyszerre jelent valami viszolygó piszkálást és utal hallatlan bőségre, amint azt a két alábbi idézet mutatja. *A lutri* című korai elbeszélésben az egyik szereplőről azt halljuk: „Akkor az öregebb bankókban is csak úgy turkált, mint a szemétben”; az utolsó regényben, *A fekete városban* pedig azt olvassuk egy itt felejtett török basáról, hogy a sok feleségében „csak úgy turkál, mint a tót a somban”.⁶² A másik megjegyzés, hogy itt már a püspökké lett Baksayról van szó, aki csak az égiekre figyel, és egyáltalán nem ír, míg a földre összpontosítás azonosítható azzal az állapottal, amikor a parókia adta a témákat.

A külföldi és a hazai témák vagy minták szembeállítására visszatérő motívum Mikszáth kritikai szövegeiben, és már csak ezért is érdemes egy pillantást vetni arra az előszóra, amely ezt a legrészletesebben tárgyalja. Beöthy Zsolt életrajza egy fenntartott metaforával indul, amely az 1870-es évek helyzetét írja le: „Általában rossz irányba indult az elbeszélő irodalom. Befűtta az utat a külföldről beözönlő sok divatos salak. Pedig az út világos, s mutató táblái mindenütt láthatók, még a tízparancsolatban is benne van az esztétikai recept.” E kép szerint az elbeszélő irodalom (ismét a kollektív szemlélet!) afféle eltévedt vándor, aki nem látja az utat, noha az útjelző táblák alapján tájékozódhatna. Az is világos, hogy itt normatív esztétikáról van szó, hiszen csak egy jó irány, egyetlen út van, és a szöveg narrátora rendelkezik azzal a pozícióval, ahonnan eldönthető, hogy egy irány rossz. Az „esztétikai recept” az első kivétellel csupa tiltást tartalmaz: „Tiszteljéte atyádat, hogy hosszú életű légy a földön. (Ti. tiszteld Kemény Zsigmondot, Jókait, szóval a magyar elődöket, mert maradandó csak úgy lehetsz, ha nemzeti vagy.) Ne legyenek idegen isteneid. (Ne utánozd Dickenst, se Balzacot, se semmi idegent.) Ne paráználkodj. (Kerüld a francia regények frivolitásait.) Ne ölj. (A rémregények után, ahol tömeges gyilkolások okozzák a hatást, ne indulj.) Ne lopj. (Ne plagizálj) stb.”

Ha a szöveg narrátorát egyszerűen Mikszáth Kálmánnal akarnánk azonosítani akár életrajzi, akár gondolkodói értelemben, némely megfogalmazás bizonytalanságot kelthet. A nemzeti jelleg mint a maradandóság biztosítója Beöthy Zsolt kedves gondolata – igaz, azé a Beöthyé, aki az 1890-es évektől vezető irodalomtörténész lett, nem azé, aki kezdő író volt mintegy húsz évvel korábban. Mikszáth tehát visszavetíti a kortárs Beöthy teoretikus elvárásait egy korábbi pályaszakaszra, hogy megállapítsa, az írói produkció megfelelt az elvárásoknak, amelyeket azonban nem későbbieknek, hanem örök és Istentől rendelt elvárásoknak próbál beállítani. A tízparancsolat esztétikai értelmezése aligha lehet mentes az iróniától, és ezt a gyanút a Mikszáth-életművön belüli intertextuális kapcsolatok (vagyis a tárgyalt részlet egyik kontextusa) messzemenően megerősíti.⁶³

⁶² MKÖM 1, 76, illetve 22, 207.

⁶³ Dickens állítólag kedvence volt, és hadd idézzem egy 1904-es szövegét: „Én azt szoktam tenni, [...] hogy ha valami ügyem van és nem bírok boldogulni az apróbb-nagyobb szentek közt, bemegyek magához a főszenthez, a miniszterhez. [...] nem tudván regényhez jutni a szellemi milliomosoknál, benyitok magához Krózushoz – Dickenst értem.” (*Turkálás az istenekben*, Az Ujság, 2[1904], április 12., 2.) A frivolitás felidézheti a *Frivol akta* című elbeszélést (MKÖM 33, 86–92), a rémregények tilalma furcsa lehet Poe fordítójától (MKÖM 28, 187–195, 196–209). A plágium emlegetése 1908-ban azért értelmezhető önironikusnak, mert pár évvel koráb-

Az ötletet Mikszáth már tíz évvel korábban részletesen kidolgozta, csakhogy egyértelműen satirikus formában. Az 1895-ös Almanach-előszóban Katánghy Menyhért írja a szöveget Mikszáth Kálmán helyett, és ez a korlátolt, ostoba alak minden ötlet híján végül hipnózisban ráakad egy Kis kátéra, amely tartalmazza a témáját, ti. a tízparancsolatot, és valóban sikerül néhány parancsolatot esztétikai szabályként értelmeznie. Elsősorban az itt is szereplőt: „Ne legyenek idegen isteneid!”⁶⁴ De ha éppen Beöthy Zsolt kapcsán veszi komolyan Mikszáth Katánghy Menyhért gondolatát, annak oka lehet, hogy éppen Beöthy Zsolt ilyesféle esztétikát hirdetett, sőt talán gyakran hangoztatta is ezt a szöveget. 1895. január végén tartott egy előadást a Mária Dorottya egyesületben, amely némi sajtóvisszhangot keltett. Ambrus Zoltán azt kifogásolta, hogy Beöthy a beszéd legvégén kirohanást intézett a magyar nyelven, de nem magyar lélekkel írott szövegek ellen. Így reflektált erre: „Bevallom fáj nekem ez az utolsó mondat, mert azoknak szól, akik velem egyformán gondolkodnak. A vád nem új, de új az, hogy ezzel a váddal olyan kitűnő ember áll elő, mint Beöthy Zsolt. Ezeket a vádlottakat ama türelmetlenség, mely úgy találja, hogy sok az eszkimó, kevés a főka, már sokszor kiátkozta a közös hazából; s ama rövidlátás, amelynek minden tanulás és tájékozottság kényelmetlen és gyűlöletes, százszor dörögte, hol egyikükre, hol másikukra: »Ne legyenek idegen isteneid!«”⁶⁵

Ambrus tehát 1895 elején meglepődött azon, hogy Beöthy ilyen nézeteket képviselt; pár év múlva már nyilván nem lepődött volna meg, hiszen ez volt az alapgondolata Beöthy valószínűleg legnagyobb hatású munkájának, *A magyar irodalom kis-tükre*nek, amely 1896-ban jelent meg. Az első kiadás előszava szerint a kötet anyagát részben a Mária Dorottya egyesületben tartott előadások dolgozták ki.⁶⁶ Az a könyv a volgai lovas víziójával indult, hogy aztán az utolsó fejezetben („Irodalmunk magyarsága – Befejezés”) odáig jusson: „Mindnyájunkban van egy csepp a Volga-menti lovas véreből”, és „A nemzeti lélek, melyet irodalmunk fenntartott és gyarapított: a nemzeti erő”.⁶⁷ Ambrus ezt a nézetrendszert Katánghy közhelyesnek nevezett kifejezésével írta le.

Ugyanezen a héten⁶⁸ Horváth Cyrill egészen más szempontból reflektál Beöthy előadására *Nemzeti irodalom* című szövegében. Az idegen minták követését gyerekes divatnak tartotta,⁶⁹ és éppen nem hitte Ambrus konklúzióját, hogy „Nincsenek magyarul írt munkák, amelyek nem magyar lélekből valók.”⁷⁰ A magyar nyelv szerinte kevés: „Nagyrészt kiröppentünk a

ban rettenetes plágiumvitákat kellett folytatnia a *Jókai Mór élete és kora* kapcsán (ennek anyaga megtalálható az MKÖM adott kötetének jegyzetapparátusában).

⁶⁴ MKÖM 83, 32.

⁶⁵ AMBRUS Zoltán, *A magyar lélek*, Magyar Hírlap, 5. évf., 25. sz., 1895. január 25., 2.

⁶⁶ „Évek során tartott irodalom-elméleti külön kollégiumaimban behatóan törekedtem megvilágítani e könyv fő problémáját s fontosabb mozzanatait; tartottam róluk, különösen a Kisfaludy Társaságban és a Mária Dorottya egyesületben, néhány nyilvános előadást is.” BEÖTHY Zsolt, *Előszó az első kiadáshoz* = B. Zs., *A magyar irodalom kis-tükre*, 2. kiad., Bp., Athenaeum, 1900, lapszámozás nélkül.

⁶⁷ BEÖTHY, *i. m.*, 221, 224.

⁶⁸ Ambrus szövege pénteken jelent meg egy napilapban, Horváthé vasárnap egy hetilapban.

⁶⁹ „Francia és angol alkotások új és szokatlan varázst gyakoroltak reánk. Olyanok voltunk, mint a gyermek, ki a tündérmesék világában kápráztatja szemét.”

⁷⁰ AMBRUS, *i. m.*, 5.

valóából, a mi valónkból és neveltük a maradiakat, kik ragaszkodtak ehhez a földhöz, ehhez a vízhez, ehhez a levegőhöz, mely szervezetünknek megfelel... Csak a nyelvünk legyen magyar – és az is csak csillogott, szokatlanná, újjá lett, de zamatját veszette már.”⁷¹

A szöveg ki is fejtja a herderi gondolatot, hogy a magyar néplélek a magyar föld hatására alakult olyanná, amilyen, és ha jól értem, az irodalom magyar nyelve ezt csak akkor tudja kifejezni, ha megőrzi a magyar zamatot. Az idegen mintákra alakuló nyelv a maga csillogásával és szokatlanságával ezt a zamatot nem adhatja.⁷² Innen természetesen már csak egy lépés az antiszemita diskurzus, és szövegünk meg is teszi ezt a lépést: „Ti »boulevard«-históriákat írtok. Jó, a Lipótváros meg fog tapsolni benneteket, de a nemzet, az hallgatni fog, az nem fog érteni titeket. Ti azt hiszitek, hogy a fővárosi élet impressziói, egy évi párizsi mulatás magyar íróvá tesz; pedig a magyar író főtálapja a vidék, a tiszta, hamisítatlan magyar vidék.”

Hat évvel később A Hét lapjain Ignótus (minő meglepetés!) éppen Beöthy Zsoltnak a Kisfaludy Társaság elnökeként elmondott beszédét ízekre szedve mutatott rá, hogy aki a magyar lelket a magyar múlttal azonosítja, az általában az antiszemitizmus és az antimodernizmus összekapcsolásán fáradozik.⁷³ Hangsúlyozni kell azonban, hogy Beöthynél a magyar hagyományokhoz kötődő magyar lélek koncepciója nem etnikai alapozású, hiszen például Arany János a kortárs lírára gyakorolt (és nyilvánvalóan a legmagasabbra értékelt) hatásának első és legfontosabb példájaként Kiss Józsefet említi: „A hagyományok közül még mindig Arany és Petőfi hatása a legerősebb. Így amazé Kiss Józsefnél, kinek költészete javát egyszerű elégikus lírája s kisebb elbeszélő költeményei teszik, melyeknek tárgyát szívesen meríti a magyarországi zsidó életből.”⁷⁴ A magyar hagyományokhoz csatlakozó és a magyar lelket kifejezésre juttató költészetnek tehát minden további nélkül része lehet olyan költészet is, amely kifejezetten zsidó tematikájú. De nem is arról van szó, hogy Ignótus Beöthyt személyesen antiszemitizmussal vádolná, hanem annak a diskurzusnak a veszélyes következményeire hívja fel a figyelmet, amelybe Beöthy magyar múlt és magyar lélek azonosításával belépett.

A Beöthy-előszóval kapcsolatban mindezek alapján nagyon nehéz eldönteni, mennyire ironikus a fogalmazás. Idegenség és nemzetiesség szembeállítás, mint látható, nem volt idegen Mikszáthtól, de néha hajlamos volt a témát ironikusan kezelni. Megnyilatkozásait azonban a korabeli diszkurzív térben kell értelmezni, és a végeredmény ebben az esetben aligha lesz hízelgő rá nézve, noha nyilvánvaló a távolság a Horváth Cyrill-féle hangnemhez képest. Az írás idegenségének vagy magyarságának szembeállítását tekintében érdemes szemügyre venni, mit is ír egy szintén problematikus figuráról, Herczeg Ferencről. Ha az volt mindaddig a fő állítás, hogy a narrációt megszakító diszkurzív részek a leginkább figuratívak, akkor a Jókairól szóló szöveg mellett éppen az ő pályaképe az, amely az elejétől végig szintén szóképekkel dolgozik. Legmegdöbbentőbb része a zárlat, amely iteratív módú narrációval meséli el, hogyan fekszik le aludni Herczeg minden este abban a biztos tudatban, „hogy a világ jól van teremtve”. De a narráció

⁷¹ HORVÁTH Cyrill, *Nemzeti irodalom*, Magyar Szemle, 7. évf., 4. sz., 1895. január 27., 37.

⁷² Vajon zamatosság akkor egyszersmind megszokott szürkeséget jelent?

⁷³ I-S, *Irodalmi agrarizmus*, A Hét, 22(1901)/7, 110–111.

⁷⁴ BEÖTHY, *i. m.*, 214.

figurativitásának szemléltetése helyett mégis inkább azt a proszópopoiát idézem, amely Herczeg és a magyar nyelv viszonyát írja le.⁷⁵ Mikszáth először is elutasít egy metaforát, amely esetleg alkalmas lehetett volna erre a leírásra, tudniillik az *anyanyelv*, illetve az anya–gyermek viszony képletét: „Ah ez a Herczeg! Ez minden teóriát agyongázol, amit fölépítettünk, hogy a nyelvet az anyatejjel kell beszívni.” Ez a teória (amely maga metaforikus természetű) megbukik tehát ebben az esetben; helyette egy proszópopoiát következik, amely a magyar nyelvet csábító szépasszonyként lépteti fel, beszédet is ad a szájába, Herczeg és a nyelv viszonyát pedig erotikus képekkel jellemzi: „Előtte föltárta a fátyolát, mézét, rejtett szépségeit, gyönyörűséges formáit, gyöngédebb akarván hozzá lenni más idegenekhez képest, mintha mondaná: »Amiért olyan bolond voltál, édes fiam, hogy magyar író lettél, mikor világnyelven is írhattál volna, teljesen odaadom neked magamat.« És odaadta.”

Az „édes fiam” megszólítással azonban valamelyest mégis visszalopja ebbe az erotikus jelenetbe a *nyelv mint anya* metaforáját is, amivel drasztikusan ödipális jelleget ad az egésznek. A nyelv odaadó kezdeményezésére a férfinak aktívan kell reagálnia, és a két együttműködő aktivitást szépen fejezi ki a jelöletlen alanyváltás: „És odaadta. Behatolt a magyar nyelv minden titkaiba.”

A nagy egymásra találás elbeszélése után még egy mondat tárgyalja az eredményt: Herczeg stílusát; és ez a mondat szinte katalógusát kínálja a téma metaforakincsének: „Friss és hajlékony az ő stílusa, néhol valóságos muzsika, és rajta van a magyar muskátli illata.” Az utolsó metafora a muskátli illatával visszahozza a szerelmi viszony témáját, és úgy állítja a szemünk elé Herczeget, mint aki – ellentétben a földszagú Baksayval vagy a búzamezőkből Venusként kiemelkedő földillatú Jókaiival – a muskátlis ablakoknál udvarolgat.

Ahogy az irodalmiságot leíró metaforák teljes tipológiáját nem próbáltam meg felállítani, úgy arra sem törekedtem, hogy az e célra alkalmazott szóképek minden fajtáját felvonultassam. Mindössze azt próbáltam meg érzékeltetni, milyen hallatlan mértékben telítettek szóképekkel a szövegek nem narratív részei. Olyanok, mint a regényekkel burjánzó magyar irodalom őstalajának tavaszillatú kizsendülése.

Péter Hajdu

NARRATIVE AND RHETORICAL STRATEGIES
IN THE LITERARY HISTORICAL TEXTS OF MIKSZÁTH

The Franklin Társulat publishing house launched its representative 60-volume project *Magyar regényírók képes kiadása* (Pictorial edition of Hungarian novelists) in 1904. Kálmán Mikszáth wrote the prefaces of the volumes. This means twenty-nine biographical sketches, to which we can add four more, those written by Aladár Schöpflin after Mikszáth died. These prefaces are biographical sketches, personally written portraits, and as such, bear close resemblance to an important genre in Mikszáth's last decade: the obituary. These portraits of writers can be read together thus producing an history of Hungarian novel. Put together, they cover nearly the whole landscape of Hungarian novelists, even if some important contemporaries are not included (Zoltán Ambrus, Tamás Kóbor, Ferenc Molnár).

⁷⁵ MIKSZÁTH, *Herczeg*, VII.